

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Tenbîhü'l-Gâfilîn Adlı Eserinin Hadis İlimleri Açısından Değerlendirilmesi

Evaluation of Ebul-Leys Es-Semerkand's Tenbîhü'l-Gâfilîn in Terms of Hadith

Talat SAKALLI

Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi
Prof. Dr., Suleyman Demirel University Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences Department
Isparta/Türkiye
talatsakalli@sdu.edu.tr | orcid.org/0000-0002-8858-1158

Hediye GÜLTEKİN

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Bölümü Doktora Öğrencisi
Suleyman Demirel University Social Sciences Institute
Department of Basic Islamic Sciences Doctorate Student
Isparta/Türkiye
hediye2001@gmail.com | orcid.org/0000-0001-9816-6460

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 23 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi | Accepted: 5 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi | Published: 20 Aralık / December 2022

Atıf | Cite as: Talat Sakallı, Hediye Gültekin, “Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Tenbîhü'l-Gâfilîn Adlı Eserinin Hadis İlimleri Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49 (Aralık 2022/2), 63-87.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyatdergisi@sdu.edu.tr

Ebü'l-Leys Es-Semerkandî'nin Tenbîhü'l-Gâfilîn Adlı Eserinin Hadis İlimleri Açısından Değerlendirilmesi¹

Öz

Hicri dördüncü yüzyılda muhaddisler daha çok hadisleri konularına göre ayıştırdıkları eserler kaleme almışlar ve bu ayıştırma sürecinde bu kitaplarda sadece merfû değil, mevkuf ve maktu' rivayetleri de bir araya getirmişlerdir. Daha çok ahkâm hadislerini içerse de biyografi, tarih, zühd ve ahlâka dair rivayetlerin de toplandığı musanneflerle ahlâk ve fezâil konularındaki rivayetleri toplayan vaaz kitapları, bu ayıştırma döneminde oluşturulmuş hadis edebiyatı türlerinden bazılarıdır. Mev'ıza eserleri, İslam ahlakına sahip olmak isteyenlere verilecek nasihatleri ve vaazlarda kullanılan sünnet malzemesini bir araya getirir. Bu kitaplarından biri de Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (v.373/983) *Tenbîhü'l-Gâfilîn* adlı eseridir. Maverâünnehir bölgesinde yaşayan Ebü'l-Leys, o dönemdeki çoğu âlim gibi temel İslam ilimlerinin her alanında eser vermiş velût bir müelliftir; Hanefî mezhebine mensuptur ve daha çok fakihliği ile öne çıkmıştır. *Tenbîh*'inde ise konu başlıkları altında hadisleri ve selef ulemasının sözlerini derlemiştir. Bu makalenin amacı bu eserin içerdiği *ahbârı* hadis ilimleri açısından incelemek ve eserin Hanefî hadis anlayışına yaptığı katkıyı ortaya koymaktır. Hanefîliğin Semerkant ekolünde hadis usulüne dair elimizde kısıtlı kaynağın olması, bu ekolün usule dair görüşlerini tespit etme açısından eseri kıymetli hale getirmektedir. Hanefî hadis usulü, yaşadığı uzun süreli çalkantılardan sonra ancak Debûsî (v.430/1039) ile muteber bir kaynağa ulaşmıştır. Dolayısıyla Ebü'l-Leys'in hadis faaliyetleri hakkında eserlerini tahlil ederek yapılacak bir incelemenin önemi açıktır. Ebü'l-Leys'in Mâverâünnehir fıkıh ekolü içerisinde muhaddis olarak anılmadığı halde hadisle ve hadis ilimleri ile de ilgilendiği bu eserle anlaşılmıştır. *Tenbîh*'de merfû hadisler, Hanefî geleneğin aksine, senedlerle zikredilmiştir. Görüldüğü kadarı ile tenkide muhtaç olan bu senedlerin zikredilmesi, eseri, diğer muadilleri arasında farklı bir yere koymaktadır.

Tenbîh'in doğru bir şekilde değerlendirilebilmesi için yazıldığı ortamın ve müellifin ilmi kişiliğinin de tahlili gereklidir. Eserin pek çok ilim açısından mübit bir ortam sağlayan Mâverâünnehir bölgesinde, huzur ve asayişin olduğu, düşünce hürriyetine önem veren bir siyasi otoritenin güvencesinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bölge, batıl mezheplerin kol gezdiği, Hanefîliğin ise bu batıl mezheplere karşı devlet eliyle desteklendiği bir bölgedir. Vazifesini müdrik âlimler ise yeni Müslüman olarak bölgeye yerleşen ahaliye İslam'ın asli itikadını öğretmek yanında dünyevileşen Müslümanlara da asr-ı saadetini hatırlatan telifler yapmaya gayret etmişlerdir. Ebü'l-Leys'in de nebevî bir metot olan vaaz üslubunu uydurma haberlerden ve efsanevî kıssalardan arındırmaya çalıştığı ve muhataplarına pratik yaşantıya geçirilmesi kolay bilgiler sunduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Tenbîhü'l-Gâfilîn, mev'ıza, hadis, Hanefîlik.

¹ Bu makale yazarın "Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Hadis Anlama ve Değerlendirme Yöntemi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Evaluation of Ebul-Leys Es-Semer kand's Tenbîhü'l-Gâfilîn in Terms of Hadith

Abstract

In the fourth century AH, *muhaddis* mostly composed works in which they separated the hadiths according to their subjects, and during this separation process, they brought together not only *marfuu* but also *mawquf* and *maqtuu* narrations in these books. Although they mostly contain the hadiths of *ahkam*, the *musannafs* in which the narrations about biography, history, asceticism and morality are collected, and the sermon books that collect the narrations on morality and *fazâil* are some of the hadith literature types created in this separation period. *Mawiza* works bring together the advice to be given to those who want to have Islamic moral values and the sunnah material used in sermons. One of these compilation works is Abu'l-Leyth es-Samarkandi's (373/983) *Tanbeehü'l-Gaafileen*. Abu'l-Leyth, who lived in the Transoxiana region, is a prolific author who, like most scholars of that period, has written in every field of basic Islamic sciences; He is a member of the Hanafi sect and has come to the fore with his jurisprudence. In his *Tanbeeh*, he compiled the hadiths and the words of the predecessor scholars under the titles. The aim of this article is to examine the *akhbar* in this work in terms of hadith sciences and to reveal the contribution of the work to the understanding of Hanafi hadith. The fact that we have limited resources on the hadith method in the Samarkand school of Hanafism makes the work valuable in terms of determining the views of this school on the method. Hanafi hadith method reached a reliable source only with Dabusi (430/1039) after the long-term turmoil it experienced. Therefore, the importance of a study of Abu'l-Leyth's hadith activities by analyzing his works is obvious. It is understood from this work that Abu'l-Leyth was also interested in hadith and hadith sciences, although he was not mentioned as a *muhaddis* in Transoxiana school of fiqh. *Marfuu* hadiths in *Tanbeeh* are mentioned with the texts, contrary to the Hanafi tradition. Mentioning these texts, which obviously need criticism, puts the work in a different place among its other equivalents.

In order for *Tanbeehü'l-Gaafileen* to be evaluated correctly, it is necessary to analyze the environment in which it was written and the scientific personality of the author. It is understood that the work was written in the Transoxiana region, which provides a fertile environment for many sciences, under the guarantee of a political authority that gives importance to freedom of thought and peace and security. However, the region is a region where superstitious sects roam and Hanafism is supported by the state against these superstitious sects. On the other hand, the ulama, who understand their duty, tried to teach the people who settled in the region as new Muslims, the clean creed of Islam, as well as to write pieces that remind the worldly Muslims of the asr-i saadah. It is seen that Abu'l-Leyth also tried to purify the preaching style, which is a prophetic method, from fabricated news and legendary stories, and offered accessible information to his interlocutors to put into practice.

Keywords: Abu'l-Leyth es-Samarkandî, *Tanbeehü'l-Gaafileen*, mawiza, hadith, Hanafism.

Giriş

Bu çalışma, hicri dördüncü yüzyılda yazılan bir vaaz ve nasihat kitabı olan *Tenbihü'l-Gâfilîn*'i, hadis ilimleri ve içerdiği hadislerin değeri açısından değerlendirmek üzere yapılmıştır. Eserin müellifi Ebü'l-Leys, Nasr b. Muhammed, es-Semerkindî'dir (v. 373/983). Mâverâünnahir bölgesinde yaşayan Ebü'l-Leys, fakihliği ile öne çıkan ancak temel İslam ilimlerinin hemen her alanında eser vermiş velut bir âlimdir. Hicri dördüncü yüzyılda meslekte muhaddis olanlar gibi fakihler, zahid ve sufiler de hadis derlemeleri yazmışlardır.² Bu eserlerde hadisler, konularına göre ayrıştırılmıştır. Hanefî bir zahid-fakih olan Ebü'l-Leys de *Tenbih*'inde hadislerin ve selef ulemasının sözlerinin ahlak, mev'âız ve fezâile dair olanlarından bir kısmını bir araya getirmiştir. Ebü'l-Leys'in, yetiştiği Mâveraünnehir fıkıh ekolü içerisinde, hadisle ve hadis ilimleri ile de ilgilendiği bu eserle anlaşılmıştır. Bu eseri dikkate değer bulmamızın sebebi, Mâverâünnahirli bir Hanefî âlime ait olmasıdır. Hadislerden oluşmuş bu vaaz kitabında dönemin Hanefîlerin hadise ve hadis ilimlerine yaklaşımları ile ilgili ipuçları aranacaktır. Böylece Ebü'l-Leys'in, yaşadığı dönemde muhaddis olarak anılmadığı halde, kendisinden yaklaşık dört asır sonra Zehebî (v.748/1348) tarafından *muhaddis* olarak tanıtılmasının haklılığı da ortaya konacaktır.

Asırlardır neredeyse müellifinden daha meşhur olmuş bu eserin, yazıldığı dönem ve çevre içerisinde hadis ilimlerine yaptığı katkıyı tespit etmeden ve eserdeki hadis/haber içeriğini değerlendirmeden önce müellifi ve dönemini tanıtmak, düşüncelerimizin temelini oluşturması açısından uygun görülmüştür. Bu sebeple Ebü'l-Leys'i ve onun yaşadığı dönemde Horasan-Mâveâünnehir bölgesini kısaca inceleyelim.

Horasan-Mâverâünnehir

Mâverâünnehir, Ceyhun Irmağı'nın kuzeyine verilen isimdir.³ Horasan ise İran'ın kuzeydoğusundaki geniş platonun adıdır ve Mâverâünnehir'den Ceyhun Nehri ile ayrılır. Bu nehir, İranî devlet ve milletlerle kuzeyden gelen çoğu Türk kökenli milletler arasında psikolojik bir sınır olmuştur.⁴ İslam fetihlerinden sonra bu iki bölge birlikte düşünülmüş ve zaman zaman tek bir eyalet varsayılmıştır.⁵ Mâverâünnehir, ilk fethedildiği yıllarda idari olarak Horasan'a bağlı olmuş, Sâmânîler döneminde ise Horasan'dan ayrı özel bir statü kazanmıştır.⁶

Mâverâünnehir bölgesi, Turan topraklarından sayılmış, nüfusunun kalabalık, topraklarının verimli oluşu sebebiyle, Türk hâkimiyetindeki eyaletler arasında genellikle birinci sırayı aldığı

² Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sâfîler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2012, s. 199.

³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 45-47.

⁴ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yayınları, Gaye Matbaacılık, Ankara, 1981, s. 13; Aydın Usta, *Türkler ve İslamiyet, İlk Müslüman Türk Devleti Sâmânîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021, s. 11.

⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", DİA, c. XXVIII, s. 177; Hüseyin Kahraman, *Mâtürîdîlikte Hadis Kültürü*, Arasta Yayınları, Bursa 2001, s. 6; Aydın Usta, *Türkler ve İslamiyet, İlk Müslüman Türk Devleti Sâmânîler*, s. 18.

⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", DİA, c. XXVIII, s. 177.

söylenmiştir.⁷ Bölge, konar-göçer Türk kavimlerinin yerleşik düzene geçtiği ve ilk şehirleri kurduğu bölgedir.⁸ Köprülü, bölgede çok eski zamanlardan beri hüküm süren Soğdluları “Türkleşmiş bir ulus” ve “yerli ve sonraları çok Acemleşmiş Türk sülaleler” diye tarif ve tavsif etmiştir.⁹

Kaynakların verdiği bilgilere göre, Ebü'l-Leys, Mâverâünnehir bölgesinin Semerkant ilinde doğmuş, Horasan bölgesinin Belh ilinde vefat etmiştir. Onun, bu yörede 160 sene saltanat sürmüş olan Sâmânîler'in (819-1005) siyasi hâkimiyet döneminin sonlarında yaşadığı anlaşılmaktadır.¹⁰ Bu yıllarda Abbasi Devleti uhdesinde önce el-Fazl b. Cafer Mutî-Lillah (v.364/974) sonrasında oğlu Abdülkerim b. Mutî Tâi-Lillah (v.393/1003) halife olmuştur.¹¹ Ancak bu dönemde devletin idari olarak zayıfladığı ve toprakları üzerinde özerk diye tabir edilebilecek devletlerin kurulduğu görülmektedir. Samanî Devleti de bunlardandır. Halifeye bağlı olsa da hâkimiyet sahası nispeten serbest olan bu devlet, Orta Asya'da kurulan ilk bağımsız Müslüman-Türk devletidir.¹² Semerkant ise Buhara ile birlikte Mâverâünnehir bölgesinin en büyük iki şehrinden biridir.

Samanî Devleti döneminde bölgede, beylikler arasında hâkimiyet savaşları olmasına rağmen, ilmî ve sosyal hayat düzeyinde huzur ve asayiş sağlanmıştır.¹³ İlim ve kültürde zirveye ulaşan ve değişik ilim dallarında adından söz ettiren büyük âlim ve mütefekkirler, etkileri hâlâ devam eden kelimî ve fikhî ekollerin kurucusu ve bölgede temsilcisi olup sonrasını da etkileyen büyük ilim adamları yetiştirmiştir.¹⁴ Semerkant şehri de bölgede İslam ilimlerinin geliştiği merkezlerden biri olmuştur.

Bu coğrafyanın söz konusu yüzyılda ilmi ve kültürel anlamda zirveye çıkmasının sebeplerinden birisi, zengin etnik ve kültürel yapısıdır. Bölgenin eski zamanlardan beri değişik dinî düşünce ve fikrî akımlara açık olduğu görülmektedir. İran, Hindistan ve Çin arasında bulunduğu için ekonomik olduğu kadar kültürel temasları sebebiyle de bu açık fikirliğe zemin hazırlayan bir sahada olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ O dönemde Sâmânî topraklarında Mecusi, Budist, Yahudi ve Hıristiyanlar olsa da halkın çoğunun Müslümanlardan oluştuğu görülmektedir.¹⁶

⁷ Vassiliy Viladimiroviç, Barthold, “Moğol İstilasına Kadar Türkistan”, haz. Hakkı DursunYıldız, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 89.

⁸ Metin Yurdağür, *Mâverâünnehir'den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2017, s. 27.

⁹ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 20.

¹⁰ İshak Yazıcı, “*Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*”, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1982, s. 19.

¹¹ İshak Yazıcı, “*Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*”, s. 21.

¹² Aydın Usta, *Türkler ve İslamiyet, İlk Müslüman Türk Devleti Sâmânîler*.?????

¹³ Aydın Usta, “Sâmânîler”, DİA, c. XXXVI, s. 64-68.

¹⁴ Osman Aydın, “*Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 364.

¹⁵ Osman Aydın, “*Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*”, s. 364.

¹⁶ Aydın Usta, “Sâmânîler”, DİA, c. XXXVI, s. 64-68.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, mütekaddimundan¹⁷ ehl-i sünnetten, Hanefî fikhının en önemli ve öncü isimlerinden¹⁸ bir fakih¹⁹, müfessir²⁰, mütekellim ve aynı zamanda bir sufidir.²¹ Adı kaynaklarda, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim es-Semerkandî olarak geçmektedir.²² “İmâmü'l-Hudâ”²³, “el-Fakîh”²⁴, ve “ez-Zâhid”²⁵ lakapları ile anılmaktadır. Kaynaklarda geçen karinelerden onun Semerkant veya civarında doğduğu anlaşılmaktadır.²⁶ Türk olması kuvvetle muhtemeldir.²⁷ Ölüm tarihi ihtilafli olsa da Belh'te²⁸ 373/983²⁹ tarihinde vefat ettiği kabul edilmiş³⁰ ve orada hocası Ebû Câfer el-Hinduvânî'nin (v.362/973) kabrinin yanına defnedilmiştir.³¹

Ebü'l-Leys'in hayatını genelde Mâverâünnehir bölgesindeki şehirlerde geçirdiği anlaşılmaktadır. Babasının da âlim olduğu ve hadis rivayet ettiği söylenmiştir.³² Hocalarının büyük kısmı bu bölgedeki şehirlerdendir. Mâverâünnehir fikh ekolü içerisinde yetiştiği söylenebilir. Şer'î meselelerde fetva veren, meselede müctehid, üçüncü tabakadan bir fakih olduğu bilinmektedir.³³ Aynı zamanda Semerkant ve Belh'te müderrislik yaptığı, ahlak ve irşada dair konularda vaazlar verdiği de

¹⁷ Murteza Bedir, Eyyüp Said Kaya, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, DİA, c. XXXII, s.186.

¹⁸ İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, DİA, c. XXXVI, s. 473.

¹⁹ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 748/1348), *Sîyer-u Â'lâmi'n-Nübelâ'* (I-XXV), (nşr. Şuayb el-Arnaût-Hüseyn el-Esed), Beyrut, 1405/1985, c. XVI, s. 322; İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, DİA, c. XXXVI s. 473.

²⁰ Kehhâle Ömer Rıza (1905-1987), *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn: Terâcimü Muşannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, (I-XV), Dimaşk, 1381/1961, c. XIII, s. 91.

²¹ Zehebî, *Sîyer*, c. XVI, s. 322.

²² Zehebî, *Sîyer*, c. XVI, s. 322.

²³ Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Mısri (v. 775/1373), *el-Cevâhirü'l-Muğıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, (I-V), (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Kahire, 1413/1993, c. III, s. 544. ; İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım el-Mısri (v. 879/1474), *Tâcü't-Terâcim*, (nşr. İbrahim Sâlih,) Dimaşk,1412/1992, s. 79; Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî el-Mısri (v. 945/1539 [?]), *Tabakâti'l-Müfessirîn*, (I-II) (thk. nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire, 1392/1972, c. II, s. 345; Kehhâle, *Mu'cem*, c. XIII, s. 91.

²⁴ Zehebî, *Sîyer*, c. XVI, s. 322; *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-(Tabakâti'l-)Meşâhîr ve'l-Â'lâm*. (I-LIII) Beyrut, 1407, c. XXVI, s. 583; Kureşî, *el-Cevâhir*, c. III, s. 544; Dâvûdî, *Tabakâti'l-Müfessirîn*, c. II, s. 345.

²⁵ Zehebî, *Sîyer*, c. XVI, s. 322.

²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 57; Ebü'l-Leys, *Tefsir*, (I-III), (thk. Zekeriyya Abdülmecid en-Nütî, Adil Ahmed Abdü'l-Mevcüd, Ali Muhammed Muavvad), Beyrut, 1435/2014.), neşredenin girişi, I, 1-62; s. 6.

²⁷ Ebü'l-Leys, *Uyûnü'l-Mesâil ve Hizanetü'l-Fıkh* (bir arada), (nşr. Selâhaddin en-Nâhî), neşredenin girişi, 1-76, Bağdat 1385/1965, s. 13.

²⁸ Zehebî, *Sîyer*, c. XVI, s. 322; Ebü'l-Leys, *Uyûn* (nşr. Selâhaddin en-Nâhî), neşredenin girişi, s. 13.

²⁹ Kureşî, *el-Cevâhir*, c. III, s. 545; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 79; Dâvûdî, *Tabakâti'l-Müfessirîn*, c. II, s. 345; Fuat Sezgin, (v. 2018) *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, (I-XIII), Leiden, 1967-2000. c. III, s. 104.

³⁰ İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, DİA, c. XXXVI, s. 473.

³¹ Ebü'l-Leys, *Uyûn* (nşr. Selâhaddin en-Nâhî), neşredenin girişi, s. 13; Zaher Alqudah, “Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin “en-Nevâzil” Adlı Eserindeki ‘Kitabu'l-Hıyel’ Bölümünün Edisyon Kitiği”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 8.

³² Ferit Dinler, “Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserinin Tahkiki”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.7.

³³ İshak Yazıcı, Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu, s.48. İbn Dokmak'ın yazma eseri, “Nazmü'l-Cümân fi Tabakâti Ashabi İmamîne'n-Numân”dan nakille...

eserlerinin üslubundan anlaşılmaktadır.³⁴ Tespit edilebildiği kadarı ile babası Muhammed b. İbrahim et-Tûzî'den (v. ?)³⁵, Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh el-Hinduvânî el-Belhî'den (v. 362/973)³⁶ ve Muhammed b. Fadl b. Ünîf el-Buhârî'den (v. 361/971)³⁷ hadis dinlemiştir. Ebû Bekr Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmizî (v. ? Hicrî IV. asır)³⁸ ve Lokmân b. Hakîm b. Fadl el-Fergânaî (v. ? Hicrî IV. asır) de ondan hadis nakletmiştir.

Ebü'l-Leys, fakih olarak meşhur olmasının yanı sıra temel İslam ilimlerinin hemen her alanında eser vermiş çok yönlü bir âlimdir.³⁹ Yaşadığı dönemde muhaddisler arasında meşhur olmadığı halde,⁴⁰ Zehebî'nin (ö.748/1348), onu "el-muhaddis" olarak da anması⁴¹ dikkat çekicidir. Arapçanın yanında Farsçayı ve İbraniceyi⁴² de iyi derecede bildiği anlaşılmaktadır.⁴³

Ebü'l-Leys'in eserlerinde, üslubunun akıcılığı, dilinin sadeliği ve tasnifteki başarısı dikkat çekmektedir. Halkın seviyesine inerek anlaşılması zor olan meselelerin daha kolay öğrenilmesini sağlayacak açıklamalar yapmıştır. Teliflerinde dağınık ve zor konuları, toparlayarak sunmuştur. Onun ahlak ve akaid hakkında kaleme aldığı eserlerin üslup ve muhtevâsından, yaşadığı dönemde sadece tedrisle ilgilenmediği, bunun yanında halka yönelik vaaz ve irşad faaliyetlerinde de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu alanda başka eserlerinin de olması bu faaliyetlerinin delilidir.⁴⁴ Bu eserlerin içeriğine bakıldığında onun iyi bir vaiz olduğu görülmektedir. Yumuşak ifadelerle ahlaki esaslar üzerinde durmuş ve vaazlarını mutlaka Kur'an ve sünnete dayandırarak yapmıştır.⁴⁵ Onun *Sahîh-i Buhârî*'den seçilmiş hadislerden oluşan bir eseri olduğu da zikredilmektedir.⁴⁶

Ebü'l-Leys'in tüm eserlerine yansıyan zühd anlayışı, kendisinin sufi bir kişiliğe sahip olduğunu da ortaya koymaktadır.⁴⁷ Onun bu yönü yalnız takva ve ahlak konulu eserlerinde değil, fıkıh ve tefsir alanındaki eserlerinde de görülmektedir.⁴⁸ Telif ettiği eserleri Endülüs'ten Endonezya'ya kadar yayılmış ve asırlar boyunca İslâm dünyasının birçok bölgesinde Müslüman toplumların İslâm

³⁴ Ebü'l-Leys, *Uyûn* (nşr. Selâhaddin en-Nâhî), neşredenin girişi, s. 13. Ferit Dinler, "Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserinin Tahkiki", s.8.

³⁵ Ebü'l-Leys, *Tefsîr*, (I-III), (thk. Zekeriyya Abdülmecid en-Nûtî, Adil Ahmed Abdü'l-Mevcüd, Ali Muhammed Muavvad), Beyrut, 1435/2014; c. I, s. 79, 81; İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys" DİA, c. XXXVI, s. 473.

³⁶ Kureşî, *el-Cevâhir*, c. III, s. 544; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 79.

³⁷ Zehebî, *Sîyer*, c. XVI, s. 322; Ebü'l-Leys, *Tenbîhü'l-Gâfilîn ve Bustânü'l-Ârifîn* bir arada (trc. Abdülkadir Akçiçek,) Bedir Yayınları, İstanbul, 1977, s. 128.

³⁸ Zehebî, *Sîyer*, c. XVI, s. 322; *Târîh*, c. XXVI, s. 583.

³⁹ Kureşî, *el-Cevâhir*, c. III, s. 545; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 79.

⁴⁰ İshak Yazıcı, "Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", s. 62.

⁴¹ Zehebî, *Sîyer*, c. XVI, s. 322.

⁴² Zaher Alqudah, "Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin "en-Nevâzil" Adlı Eserindeki 'Kitabu'l-Hiyel' Bölümünün Edisyon Kritisini", s. 13.

⁴³ İshak Yazıcı, "Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", s. 63.

⁴⁴ Ebü'l-Leys'e ait *Kitab fi'l-Mev'ıza* (Süleymaniye Kütüphanesinde 160 Varak), *Kurratü'l-Uyûn ve Müfferihü'l-Kalbi'l-Mahzûn* (Mısır, 1304/1886), *Dekâiku'l-Ahbâr fi Zikri'l-Ceneti ve'n-Nâr* (Süleymaniye Kütüphanesi 100 varak), *Bustânu'l-Ârifîn* (Mısır, 1306/1888) adlı eserler de mev'ıza kitabı olarak kaydedilir.

⁴⁵ Ebü'l-Leys, *Uyûn* (nşr. Selâhaddin en-Nâhî), neşredenin girişi, s. 49.

⁴⁶ Fuat Sezgin, *GAS*, c. I, s. 450.

⁴⁷ İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys" DİA, c. XXXVI, s. 473.

⁴⁸ Mehmet Emin Yurt, "Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsiri'l-Kur'an'ında Esbâb-ı Nüzûl", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 8.

anlayışlarını ve dinî hayatlarını derinden etkilemiştir.⁴⁹ Eserlerinin halk arasında hüsnükabul görmesinin bir sebebi de onun çok yönlü ilmi kişiliğini yaşantısına yansıtması olmalıdır.⁵⁰ Günümüze ulaşan ve kendisine ait olduğu kesin olan eserlerden bazıları şunlardır:⁵¹ *Hizânetü'l-Fıkh, Uyûnu'l-Mesâil, Kitabu'n-Nevâzil, Mukaddimetü's-Salât, Tefsiru'l-Ku'rani'l-Kerim, Tenbîhü'l-Gâfilîn, Bustânü'l-Ârifîn.*

Ebü'l-Leys'in muhaddisler arasında şöhret kazanmamasının sebebinin genelde senedi ihmal etmesi olduğu iddia edilmiştir.⁵² Ancak müellif, *Bustânü'l-Ârifîn*'in girişinde “kitabı okumayı arzu edenlerin yüklerini hafifletmek, bu mevzuda çalışanlara kolaylık sağlamak ve insanların menfaatlerini gözetmek maksadıyla senedleri hazfettim.” şeklinde bir açıklama yapmış⁵³ ve bazı eserlerinde sened zikretmemeyi özellikle tercih etmiştir. Bu ifadelerinden hadis senedlerinin meslek dışı okuyucular için bir zorluk olduğu kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Ehl-i hadisin isnad işini çok önemseydiği bir dönemde yaşadığı halde senedlerin zikredilmesi ile ilgili bu farklı tutumu onun zayıf bulunmasının sebeplerinden biri olabilir. Buna rağmen *Tenbîh*'in tenkide muhtaç da olsa senedli haberlerden oluştuğu görülmektedir. Çoğu ittisal açısından sorunlu olan bu senedlerin bu şekilde zikredilmesi Hanefî ulemanın *sahih kitaplardan hadis nakline* cevaz verdiği ve metin tenkidini önceliğini göstermesi açısından önemlidir. Zira bu rivayetlerin en azından bir kısmının diğer sahih hadis kaynaklarında geçtiği görülmektedir.⁵⁴

Ebü'l-Leys, muhaddis olarak anılmadığı halde, Hanefî fakih ve muhaddislerin hadis usulüne ait konulara dair mükteşebatinin henüz derli toplu bir kaynağa dönüşmediği bu asırda, *Bustân*'ın ilk bölümlerinde bu alanda bazı konuları tartışmıştır. Önce konularla ilgili ihtilafli görüşleri, sonra da kendi tercih ettiği görüşü ortaya koyarak, bu hususta takip ettiği ve benimsediği kuralları belirtmiştir.⁵⁵

Ebü'l-Leys eserlerini kendisinden önceki muhakkik muhaddisler derecesinde bir hadisçi hassasiyeti ile oluşturmamıştır. Ancak zühd ve ahlaka dair olanlar başta olmak üzere tüm eserlerinde hadislere sıklıkla yer vermiştir. Bu rivayetlerini aldığı kaynakların içinde muteber hadis kaynakları, önemli bir yer tutmaktadır.⁵⁶ Bu durum onun rivayetlerin kaynaklarının seçiminde özenli davrandığını göstermektedir.

Mâverâünnehir'in bu mütebahhir Hanefî âlimi, eserlerinde, konularla ilgili farklı görüşleri zikrettikten sonra kendisine ait görüşü de belirterek bu hususta takip ettiği ve benimsediği kuralları ortaya koymuştur.⁵⁷ “Cedelci bir münazır” nitelemesine haiz⁵⁸ Ebü'l-Leys'in tefsirinde ve fıkıh

⁴⁹ İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys” DİA, c. XXXVI, s. 473.

⁵⁰ Ferit Dinler, “*Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserinin Tahkiki*”, s.14.

⁵¹ Kureşî, *el-Cevâhir*, c. III, s. 545; Kehhâle, *Mu'cem*, c. XIII, s. 91; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 79.

⁵² İshak Yazıcı, “*Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*”, s. 62.

⁵³ Ebü'l-Leys, *Bustânü'l-Ârifîn*, (thk. Abdülvâris Muhammed Ali), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1439/2018, Mukaddime, Arpç. s. 5. Trkç. s.701.

⁵⁴ Mehmet Emin Yurt, “*Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsiru'l-Kur'an'ında Esbab-ı Nüzûl*”, s.39.

⁵⁵ Ebü'l-Leys, *Bustânü'l-Ârifîn*, s.13.

⁵⁶ Mehmet Emin Yurt, “*Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsiru'l-Kur'an'ında Esbab-ı Nüzûl*”, s. 39.

⁵⁷ Ebü'l-Leys, *Bustânü'l-Ârifîn*, Arpç. s.13.

⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 57.

eserlerinde de görülen⁵⁹ bu üslubu, onun, hakkaniyetli ve bilimsel bakış açısına sahip olduğuna işaret etmektedir.

Mev'ıza eserlerinde zikrettiği hadisler, daha çok ahlaki kuralları öne çıkaran tergib-terhib türü hadislerdir. Bu hadisleri bir muhaddis olarak değil bir ahlakçı/eğitimci olarak ele almış ve sünneti amele dönüştürme gayesini öne çıkarmıştır. O da diğer sufiler gibi⁶⁰ hadislerin uygulanmasını, rivayet edilmesinden daha çok önemsemiştir. Özellikle mev'ıza eserlerinde hadislerin fikhını ve ihtiva ettikleri mana derinliğinin kavranmasını, hadis usulü kaidelerine öncelediği anlaşılmaktadır.⁶¹

Makalenin konusunu teşkil eden *Tenbîhü'l-Gâfilîn*'i değerlendirmeden önce hadis edebiyatı içerisinde bir tür olan vaaz kitaplarının hadis ilimleri açısından durumuna kısaca değinmekte fayda vardır.

Vaaz ve Nasihat Kitapları ve Bu Kitapların Hadis İlimleri Açısından Durumu

Kelime olarak Kur'ânî bir temele dayanan⁶² Vaaz geleneği Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında başlamıştır. Hem o (s.a.s.) hem de ondan sonra gelen sahâbîlerin bazıları da vaaz etmişlerdir.⁶³ Kur'an'da geçmiş peygamberlerin hayatlarından bazı kesitlerin⁶⁴ ve eski ümmetlere dair bazı haberlerin⁶⁵ anlatılmasından sonra vaaz ve nasihat edildiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.s.) de vaazlarının arasında zaman zaman geçmiş ümmetlerin ibretli kıssalarına yer vermiştir.⁶⁶ Bu hikâyelerden yağmura tutulup bir mağaraya sığınan ve mağarada mahsur kalan üç kişinin kurtulmaları hikâyesi,⁶⁷ İsrail oğullarından Allah'ın imtihan ettiği kel, kör, abraş üç kişinin hikâyesi⁶⁸ ve rahip Cureyc'in henüz beşikte iken konuşturduğu çocuk hikâyesi⁶⁹ hadis literatürüne girmiş kısma örnekleridir.

Sahâbîler ise İslam'ın yayılma devresinde kıssalardan ziyade Kur'an ayetlerinin anlamlarını ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sahih sünnetini anlatmayı tercih etmişlerdir. Hz. Ömer, mescitte resmi görevli olarak ısrarla vaaz etmek isteyen Temim ed-Dârî'ye (v.40/661) anlatılarının sıhhatini gözledikten sonra izin vermiş ve bu izni verirken işin önemine ve zorluğuna dikkat çekmiştir.⁷⁰ Hz. Ömer'in boğazını sıkarak gibi yaparak vaizliği hayvan boğazlamaya benzetmesi, bu işin büyük sorumluluk gerektirdiğini düşündüğünden olmalıdır. Mekke vaizi olarak tanınan Ubeyd b. Umeyr'e (v.68?/693?)⁷¹ Hz. Aişe'nin vaaz ve nasihatini kısa tutmasını tavsiye ettiği rivayetlerden⁷² sahâbenin bu

⁵⁹ İshak Yazıcı, "Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", s. 342.

⁶⁰ Muhittin Uysal, "Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilafli Haberler", Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 38.

⁶¹ İshak Yazıcı, "Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", s. 279.

⁶² Bakara, 66, 231, 275; Âli İmran, 138; Nisâ, 58; Mâide, 46; Araf, 145; Yunus, 57; Hud, 120; Nahl, 90, 125; Nur, 17, 34.

⁶³ İbn Mâce, Fiten, 1; Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, cilt: XXVIII, s. 291-326, s. 295.

⁶⁴ Yusuf, 12/111; Kasas, 28/3-40, Kasas, 28/76-82; vd.

⁶⁵ Yasin, 36/15; Kalem 68/17-32, vd.

⁶⁶ Ebu Davud, İlim, 13.

⁶⁷ Buhârî, Büyü, 98, Müslim, Zikir, 100.

⁶⁸ Buhârî, Enbiya, 51; Müslim, Zühd, 10.

⁶⁹ Buhârî, Mezâlim, 35.

⁷⁰ Müsned, III, 449; Halit Özkan, "Temim ed-Dârî", DİA, c. XL, s. 419.

⁷¹ Zehebî, Siyer, c. IV, s. 156.

faaliyetlere şartlı olarak müsaade ettiği anlaşılmaktadır. Sahabe ve tabiîn içinde Müslüman olmadan önce Ehl-i kitabın haberlerine vakıf olanların olduğu bilinmektedir. Abdullah b. Selam (v.43/663), Vehb b. Münebbih (114/732) ve Ka'bu'l-Ahbâr (v.32/652) eski ümmetlere dair haberlerin çoğunun kaynağı durumundadırlar. Bu sahâbîler kendilerine sorulduğunda eski kitaplardan bazı şeyler anlatmışlardır.⁷³

Sahabe ve tabiîn devrinde normal seyrinde giden bu vaaz faaliyeti, zamanla amacını aşar hale gelmiştir. Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle başlayan siyasî ve fikrî karışıklıklar ve bu karışıklıklardan sonra ortaya çıkan çeşitli fırka ve mezheplerin kendi görüşlerini destekleme ihtiyacı, hem uydurma hadislerin zuhuruna sebep olmuştur hem de etkili konuşma faaliyetlerini beraberinde getirmiştir. Siyasi hitabelerle ideolojik vaazlar yapılmasıyla eş zamanlı olarak halka vaaz veren vaizler de çoğalmış, kıssacılık da buna paralel olarak yaygınlaşmıştır. Bu süreçte vaaz ve kıssa anlatımı, dönemin siyasî ve iktisadî şartlarına bir tepki şeklinde ortaya çıkan zühd hareketinden de etkilenmiş, âbid ve zâhid olarak bilinen vaizler ortaya çıkmıştır. Bu vaizlerin vaazlarında önceleri Kur'an ayetleri ve nebevi hadisler, sonrasında sahabe ve tabiîn sözleri rivayet edilirken zamanla öz kültüre ait hikâye, şiir ve menkıbeler de anlatılmaya başlanmıştır.

Abbasîler döneminin başlarında İslam toplumu, hem fikri ve kültürel açıdan hem de siyasi ve sosyal bakımdan önemli değişimler yaşamıştır. Bu yüzyıllar muhtelif kavim ve milletlerin birbiri içine girip karıştığı, çeşitli kültürlerin bulunduğu bir dönemdir. Fetihler sebebi ile çok geniş bir sahaya yayılan Müslümanlar eski Yunan, İran ve kısmen de Hint kültürüyle karşılaşmışlar, bu kültürlerle ilgi duymuşlar ve onların ürettiği eserleri Arapçaya tercüme etmişlerdir.⁷⁴ Bu kültürel etkileşim sürecinde, ayetlerin, hadislerin, sahabe ve tâbiîn sözlerinin yanı sıra Ehl-i kitaptan Müslüman olanların eski din kitaplarından alıntılarla aktardığı ilginç bilgiler, eski hikâye ve efsaneler de vaaz ve nasihat sadedinde rivayet edilmiştir.

Hz. Peygamber'den ve sahabîlerden gelen ve zamanla bazı dönüşümler geçiren vaaz geleneği, hicri ikinci yüzyıldan itibaren telif edilen eserlerle bir kültüre dönüşmüş, mev'ıza kitapları böylece yazılmaya başlanmıştır. Daha çok ayet ve hadisler ile sahabe ve tâbiîn sözlerinin aktarıldığı bu eserlerde diğer kültürlerden edinilen İsrâiliyat ile uydurma rivayetler de yer bulmuştur. Sufi-vaizler hadislerin anlaşılması için yaptıkları izahlara kalplere tesir edecek sufiyane açıklamalar ve keşf yolu ile elde ettikleri bilgileri de ilave etmişlerdir.⁷⁵ Yahudi ve Hristiyan dinlerinin kaynaklarından etkilenen bazı sufiler, Hz. Musa ve Hz. İsa'ya izafe edilen bazı sözleri de vaazlarında kullanmışlardır.⁷⁶

⁷² Müsned, VI, 217.

⁷³ İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyat", DİA, c. XXIII, s. 195.

⁷⁴ Hasan Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları-Vaaz ve Kıssacılık, Çamlıca Yayınları*, İstanbul, 2002. s.145.

⁷⁵ Mahmut Yeşil, *Vaaz Edebiyatında Hadisler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, s. 64.

⁷⁶ Muhittin Uysal, "*Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilafli Haberler*", s. 75.

Bu rivayetlerin vaaz kitaplarının dışında tarih, tefsir ve hadise dair eserlerde de yer almasında rolleri büyük olan vaiz ve kıssacılar, İslam âlimleri tarafından ilmî yetersizlikleri, doğru sözlü olmamaları, şahsî çıkar peşinde koşmaları, konuşmalarında abartılı ifadelerle yer vermeleri, siyasîlere veya muhtelif cereyanlara alet olmaları ve hadis uydurmaları yüzünden tenkit edilmişlerdir.⁷⁷

Bunun yanında, sahih ahbârî bir araya getirerek Hz. Peygamber'in (s.a.s.) nebevî bir eğitim metodu olarak kabul edip uyguladığı vaaz geleneğini sürdürmek amacını güden âlimler de mev'ıza türünden eserler yazmışlardır. Bu vaaz kitaplarının yazılma amacı, dini tahsil yapmadığı halde dindar yaşamak isteyen Müslümanlara, bilinmesi zaruri ve herkese gerekli kısımları öğretmektir. İslam dininin üzerinde kurulduğu ve Kitap ve Sünnete uygun, şüpheden arı sağlam bir itikat oluşturmak, yalnız Allah rızası için şartlarına uygun olarak yapılacak sâlih amelleri ve ibadetleri öğretmek, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) gönderilmesinin ana gayesi olan güzel ahlakı birey ve toplum hayatında tesis etmek şeklinde özetlenebilecek prensiplerin öğrenilip öğretilmesine ve uygulanmasına yönelik olarak kaleme alınan bu kitaplar, sünnetlerin unutulmaması ve bidatlere kapı açılmaması gibi önemli bir misyon da yüklenmiş, yaygın eğitimin vazgeçilmez bir vasıtası olmuştur.⁷⁸ Halkın eğitimi, irşadı, yetiştirilmesi ve yönlendirilmesi açısından oldukça önemli olan bu eserlerde Müslümanların yaşantısında fiilen uygulanabilecek sünnet birikimi bir araya getirilmiş, bireysel ve toplumsal hayatın çeşitli alanları ile ilgili olan hadisler toplanmıştır. Müslümanlara faziletli Müslüman olmanın yolları, Allah korkusu, Peygamber sevgisi, dünya ve ahiret saadetinin yolları bu eserlerle anlatılmıştır.

Hiç şüphesiz mev'ıza kitaplarının asıl malzemesi ayetler ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözleridir. Vaizler, vaazlarında ve bu türden kaleme aldıkları eserlerinde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kendisinden dinlenenlerin daha anlayışlı, daha fakih diğer kişilere ulaştırılmasının faydasına işaret eden hadisine⁷⁹ dayanarak çokça hadis aktarmışlardır. Vaaz geleneğinin geçirdiği süreç sebebi ile mev'ıza kitaplarının sahihliği kesin olmayan anlatıları da ihtiva ettiği doğrudur. Bu sebeple bu kitapların uydurma haberlerle dolu olduğu kanaati yaygındır. Bununla beraber, temel İslam ilimleri ile meşgul olan ciddi âlimlerin de vaaz eserleri kaleme aldığı bilinmektedir.⁸⁰ Temel İslam ilimlerinin farklı alanlarında tebarüz etmiş âlimlerin ayet ve hadisleri yorumlama yöntemlerinin ve hadisleri sıhhat açısından değerlendirme kriterlerinin farklı olması,⁸¹ tergîb-terhib alanında zayıf hadis rivayetine belli şartlarla müsaade edilmesi, Ehl-i kitaptan alıntı yapmaya izin veren rivayetler, bazı hakîm zatların sözlerinin de değerler eğitimi açısından dikkate alınması gibi konular, vaaz eserlerinde toplanan birikime sıhhat açısından olumsuz tesir etmiş olmalıdır. Hadisin teknik meseleleri ile

⁷⁷ Hasan Cirit, "Kussas", DİA, c. XXVI, s. 463.

⁷⁸ Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs," s. 292.

⁷⁹ Buhârî, İlim, 37.

⁸⁰ Mahmut Yeşil, *Vaaz Edebiyatında Hadisler*, s. 241.

⁸¹ Yavuz Köktaş, *İlk Dönem Süfileri ve Hadis -Hakîm et-Tirmizî Örneği-*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2010, s. 21.

uğraşmayı muhaddis âlimlere bırakarak hadis muhtevası ile amel etmeyi önceleyen⁸² zahidlerin tavrı da vaaz kitaplarında yer alan içeriğin niteliğinde etkili olmuş gibi görünmektedir.

Hadis ilmi ile işgal eden âlimlerin vaaz kitapları haberlerinin sıhhati açısından diğerlerinden daha iyi durumdadır. Bu muhaddis vaizler sünnet malzemesinin avam halka anlatılması için kaleme aldıkları bu eserlerine uydurma haberleri almamak hususunda daha dikkatli davranmışlardır. Ancak bu kitaplar içinde de kitabın tümüne oranla az olsa da uydurma haberler gelebilmiştir.

Vaaz kitaplarının ve tasavvuf edebiyatının hadis ve haberlerinin değerlendirilmesi açısından gözden geçirilmesi, çok yönlü ve kapsamlı incelemeleri gerektirmektedir. Bu konularda tarih boyunca yazılan pek çok eserin yanı sıra⁸³ son dönemde yapılmış önemli çalışmalar da vardır.⁸⁴ Bu çalışmalarda da zahid ve abidlerin hadisin sadece rivayeti ile meşgul olunmasına karşı oldukları, bu kişilerden bazılarının iyi niyetlerle de olsa hadis uydurma yoluna gittikleri tespit edilmiş, bazılarının da tabakat kitaplarında *makbul* ve *sıka* olarak değerlendirildikleri anlaşılmıştır.⁸⁵ O halde abid ve zahid vaizlerin hepsinin hadis uydurduğunu veya zayıf ve mevzû haberleri terviç ettiğini söylemek eksik bir yargı olacaktır.

Vaaz edebiyatının en bilinen örneklerinden biri olan *Tenbîhü'l-Gâfilîn* de etkisi ve şöhreti uzun yüzyıllar sürmüş bir mev'ıza eseridir. Ebü'l-Leys'in ittisal açısından sorunlu da olsa çoğunlukla senedleri zikrederek aktardığı bine yakın hadisi ihtiva eden bu eser, vaaz edebiyatı içerisinde özellikli bir yerde durmaktadır. Gelişim döneminde hadisleri anlama gayretinin fıkıh usulünün kaidelerine dayandırıldığı⁸⁶ düşünülünce *Tenbîh*, müellifinin fakih olması dolayısı ile de dikkat çekicidir.

Asağıdaki bölümde eser, hadis ilimleri açısından değerlendirilecektir.

***Tenbîhü'l-Gâfilîn*'in Genel Özellikleri**

Ebü'l-Leys'in başta merfû hadisler olmak üzere selef âlimlerinden yapılan rivayetleri derlediği eseri *Tenbîhü'l-Gâfilîn*, İslam ülkelerinin hemen hemen tamamınca bilinen vaaz ve nasihat içerikli bir kitaptır.⁸⁷ Fuat Sezgin, (v.2008) eseri “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerini esas alan bir mev'ıza, hikmet, takvâ ve ahlâk kitabı” şeklinde tarif etmektedir.⁸⁸ Müellife ait mev'ıza kitaplarının en meşhuru kabul edilir ve bu sahada yazılan kitapların ilklerinden sayılabilir.⁸⁹ Kaynaklarda eserin Ebû Bekir

⁸² Muhittin Uysal, “*Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilaflı Haberler*”, Giriş, s. XV.

⁸³ İbn Cevzî'nin (v.597/1200) *Kitâbü'l-Kussas ve'l-Müzekkirîn*, Zeynü'd-din el-İrakî'nin (v.806/1404) *el-Bâis ale'l-Halas min Havadisi'l-Kussas* adlı eserleri bu alanda yazılmış eserlerden sadece ikisidir.

⁸⁴ Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Muhittin Uysal, *Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilaflı Haberler*, Hasan Cirit, Halkın İslam Anlayışının Kaynakları- Vaaz ve Kıssacılık vd.

⁸⁵ Muhittin Uysal, “*Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilaflı Haberler*”, s. 472.

⁸⁶ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, OTTO, Ankara, 2014, s. 176.

⁸⁷ İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, *DİA*, c. XXXVI, s. 475.

⁸⁸ Fuat Sezgin, *GAS*, c. III, s. 104.

⁸⁹ Mahmut Yeşil, *Vaaz Edebiyatında Hadisler*, s. 85-140.

Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmîzî ve Lokman b. Hâkim el-Fergani tarafından rivayet edildiği zikredilmektedir.⁹⁰

Eser İslâm dünyasında çokça okunmuş, asırlarca İslâm coğrafyasının en uç bölgesi olan Endülüste, yerli İspanyol Müslümanlarının konuştuğu Aljamia (Aljamiado) lehçesine de çevrilmiştir.⁹¹ Eserin bir bölümünün İtalya’da Nepal Kütüphanesi’nde, eser hakkında yapılan Farsça bir çalışmanın ve İspanyolca tercümesine ait bir özetin de Paris Kütüphanesinde olduğu haber verilmektedir.⁹² Eserin bu şöhretinden dolayı pek çok yazma nüshası bulunduğu gibi⁹³ müteaddit defalar da basılmıştır.⁹⁴ Eser Osmanlı döneminde birçok kişi tarafından Türkçeye ve Farsçaya tercüme edilmiştir.⁹⁵ Yahyaoğlu Murtaza tarafından yapılmış bir Türkçe çevirisi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.⁹⁶ Seyyid Muhammed Emin Paşa b. Mustafa Mazhar tarafından da Türkçe’ye çevrilmiştir; bu tercüme Süleymaniye Kütüphanesine kayıtlı görünmektedir.⁹⁷ Cumhuriyet döneminde değişik isimlerle, kısmen de özetlenerek dilimize çevirisi yapılmıştır. *Bustânü’l-Ârifîn* ile birlikte Abdülkadir Akçiçek tarafından “Gafilleri Uyarın Kitap” adı ile Cumhuriyet Türkçesine yapılan ilk tercümesi, 1977 yılında İstanbul’da Bedir Yayınları tarafından basılmıştır.⁹⁸ Ebû Bekir b. Yusuf er-Ruhâvî tarafından yapılan Türkçe tercümesi, Mehmet Akif Alpaydın tarafından Latin harflerine çevrilerek aslı ile beraber neşredilmiştir.⁹⁹ Daha sonraları, başka tercüme ve neşirleri de yapılmıştır.¹⁰⁰

Ebû’l-Leys, eserin girişinde yazdığı kısa mukaddimede eseri yazmasındaki amacı şöyle belirtmiştir:

“Allah Teâla Kitab’ında,“(Resulüm!) İnsanları Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütlerle davet et.” buyurmaktadır. Abdullah b. Mesud’tan rivayet edilen şu haberle bunun sünnet olduğu da bize ulaşmıştır: “Nebi (s.a.s.) bize bir gevşeklik gelmesinden korkarak bazı zamanlarda öğütler verirdi.” Ben de bu ayet ve hadisi okuyunca, Allah’ın (cc) edebi bilmekten, ilimden, hikmetli öğütleri kavramaktan, (nazar) sâlih kulların hayatlarına vukuftan, müctehidlerin görüşleri üzerine

⁹⁰ Zehebî, *Târîh*, c. XXVI, s. 583; Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, (v.1067/1657), *Keşfu’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, (I-II), (nşr. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1362/1943, c. I, s. 487; Kureşî, *el-Cevahir*, c. II, s. 718.

⁹¹ İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebû’l-Leys”, *DİA*, c. XXXVI, s.475.

⁹² Fuat Sezgin, *GAS*, c. I, s. 450; İshak Yazıcı, “*Ebû’l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*”, s.109.

⁹³ Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Bölümünde 1017,1018 numara ile kayıtlı olan nüsha bir örnektir. Yazma kütüphane dokümanlarında yapılacak basit bir arama ile eserin pek çok nüshası görülebilir.

⁹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, c. I, s. 487.

Eser, müstakil olarak 1311’de Kahire’de basılmıştır. Daha sonraki baskıları *Bustânü’l-Ârifîn* ile birlikte yapılmıştır. (Kalküta 1869; Kahire 1303, 1306, 1309, 1315, 1319; Bombay 1304; Beyrut 1403/1983; Dimaşk 1405/1985) Yakın tarihlerde de Beyrut ve Kahire’de tekrar defalarca basılmıştır.

⁹⁵ Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul, trhsz. c. II, s. 86.

⁹⁶ İshak Yazıcı, “*Ebû’l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*”, s.109;

Yazmanın kütüphane kayıt numarası: Koğuşlar, 1038.

⁹⁷ Mehmet Akif Alpaydın, *Tenbihu’l-Gâfilîn Osmanlı Türkçesi Tercümesi* (trc. Ebû Bekir b. Yusuf er-Ruhâvî), neşreden giriş, s.10; Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Bölümünde 01616-379958 numara ile kayıtlıdır.

⁹⁸ İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebû’l-Leys”, *DİA*, c. XXXVI, s. 475.

⁹⁹ Mehmet Akif Alpaydın, *Tenbihu’l-Gâfilîn Osmanlı Türkçesi Tercümesi Neşri*.

¹⁰⁰ Salih Uçan, Çelik Yayınları, Yaman Arıkan, Hüseyin Okur, Semerkand Yayınları, vd.

çalışmaktan (ictihad) bir nasip verdiği kişilere düşen bir görev olduğunu gördüm. Bu kitabımda dikkatle okuyup anlamaya çalışanlara iyi gelecek, faydalı, hikmetli sözleri ve nasihatleri topladım.”¹⁰¹

Ebü'l-Leys, mukaddiminin devamında okuyuculara ve bu kitaptan aktararak vaaz edecek diğer kişilere (belki de öğrencilerine) bu bilgileri önce nefislerine tatbik etmelerini, iyice benimsedikten sonra başkalarına tavsiye ve nasihat etmelerini salık vermektedir.¹⁰² Bunun için de yine ayetlerden delil getirmektedir:

“Bazı müfessirler, “Kitaptan öğrendiğiniz kadarı ile Rabbe mensup kimseler olun. (Al-i İmran, 3/79) ayetine, “Kitaptan halka öğrettiğiniz ile amel edin.” şeklinde mana verdiler. Bu manada gelen bir diğer ayet de “Hatırlat, çünkü hatırlatmalar müminlere fayda verir.” (Zâriyât, 51/55) denmektedir.”

Vaazın niçin gerekli olduğunu ise şu şekilde açıklamaktadır:

“Hikmetli sözleri, mev’ızayı ve selefin hallerini dinlemekten ve bunlar üzerinde düşünmekten yüz çevirenler, şu iki durumla karşılaşılır: Az bir ameli çok zannedip kendilerine yeter bulurlar veya çok amel yaptıklarını zannedip kendilerini beğenmeye başlarlar; böylece gayretleri boşa gider. Oysa bu anlatılanlarla ilgili düşünüp ibret alsalar, taat ve ibadet için gayret ederler, o sâlih zatların derecelerine ulaşamadıklarını fark ederler.”

Görüldüğü üzere müellif bu girişinde vaaz ve nasihat vermenin Kitap ve Sünnet’teki delilini göstermiş, kendisini de ilmi yönü ile tanıtarak bu işi ehil kişilerin yapması gerektiğine vurgu yapmıştır. Ayrıca hikmeti ve öğütlerden fayda bulmak için onları dikkatle okumak ve üzerinde düşünmek (nazar) gerektiğini de vurgulamıştır. İnsanın ibadet ve taatini artırmak, kendini beğenmek gibi huylardan korunmak için bu mev’ızaya muhtaç olduğunu düşünmektedir.

Tenbîhü'l-Gâfilîn’de, Müslümanların bilmesinde fayda olduğu düşünülen birçok konu doksan dört konu başlığında (bab) ele alınmıştır. Daha çok “şahıs fıkhı” denilen kişinin kendine ait amelleri, güzel ahlak prensipleri ve bunların ceza ve mükâfat anlamındaki karşılıklarının ikaz üslubu ile zikredildikleri görülmektedir. İlmihal bilgilerinden sayılacak bazı konulara, sosyal hayatın gerektirdiği muamelata da değinilmiş ama bunların kurallarından ziyade faziletleri üzerinde durulmuştur. Abdestin fazileti, beş vakit namaz, haccın fazileti, gaza ve cihad, namazı huşu içinde kılmak gibi konular hem kuralları hem de faziletleri sıralanarak ele alınmıştır. Çirkin ve ahlak dışı davranışlara karşı Müslümanlar uyarılmış, ahlaka uygun ve güzel davranışlar teşvik edilmiştir. İbadetlerin faziletleri anlatılarak bu konularda daha dikkatli olunmasının gereğine işaret edilmiştir. Eserde belli bir konu düzenlemesinin olmadığı dikkat çekmektedir. Çoğu kere ayetlerin ve merfû hadislerin delil olarak kullanıldığı eserde müellif zaman zaman izahlar yapmıştır. Eserde sadece merfû ve mevkuף hadisler yoktur. Tâbiîn sözleri zahid ve ariflerin nakilleri, hatta Ehl-i kitaptan aldığı anlaşılın Hz. İsa’nın sözleri bile eserde yer bulmaktadır. Hasan-ı Basrî (v.110/728), Yahya b. Muaz (v.258/872), Fudayl b.

¹⁰¹ Ebü'l-Leys, *Tenbîhü'l-Gâfilîn*, Dâr’u İbn Hazm, Beyrut, 1434/2013, Müellifin Önsözü, Arapç s. 7, Trkç s. 1-2.

¹⁰² Ebü'l-Leys, *Tenbîhü'l-Gâfilîn*, Müellifin Önsözü, Arapç s. 7, Trkç s. 1-2.

Iyad (v.187/803), Şakik Belhî, (v.194/810) Malik b. Dinar (v.131/748) eserde rivayetleri aktarılan kişilerdendir. Hikmetli tavsiyelerin kaynağı zaman zaman “bazı hikmetli kişiler, bazı zahid kişiler” şeklinde de zikredilmiştir.

Eserin sonunda “hikâyât” adı ile bir başlık açılmış, bu babda bazı hikâyeler anlatılmıştır. Bu hikâyeler hadis formatında zikredilmiştir ancak mağaraya sığınan üç gencin hikâyesiyle rahip Cüreyc’in hikâyesi dışındaki hikâyelerin kaynaklarının hadis külliyatı olmadığı anlaşılmaktadır. Harun Reşid’in bahsedildiği bir hikâye, İbnü’l-Cevzi’nin (v.597/1201) *el-Muntazam*’ında tespit edilmiştir. Yüzü siyah olduğu için babasının kızını vermek istemediği gencin hikâyesinin anlatıldığı zayıf hadis ise *Üsdü’l-Gâbe’de* geçmiştir.¹⁰³ Bu hikâyelerin asıl kaynaklarına ulaşamamıştır. Burada dikkate değer olan bir eğitim metodu olması hasebiyle kıssa anlatmaktan geri durmayan Ebü’l-Leys’in bu rivayetleri ilgili konu başlığında zikretmemesidir. Bu tasniften Ebü’l-Leys’in kıssa anlatmak ile ahbârdan bazı rivayetleri nakletmeyi birbirinden ayırmak gerektiğini düşündüğü, dinleyicilerin hevesi ve arzusu varsa ibret alınacak hikâyeleri aktarmakta da bir beis görmediği anlaşılmaktadır.

Ebü’l-Leys’in Vaaz ile İlgili Görüşleri

Eserin hadis ilimleri açısından durumunu incelemeye geçmeden önce, Ebü’l-Leys’in vaaz meclisleri ile ilgili düşüncelerini anlamak için onun bir diğer eseri olan *Büstânü’l-Ârifin’de* bu konu ile ilgili olarak açıkladığı görüşlerini de tahlil etmek faydalı olacaktır:

Büstân’ın dokuzuncu babı “*vaaz meclisinin mubah olması*”, onuncu babı “*vaaz eden müzekkirin edepleri*”, on birinci babı ise “*vaaz dinleyenlerin edepleri*” başlıklarını taşımaktadır. Ebü’l-Leys, konunun ilk bölümüne ayırdığı dokuzuncu babda, âlimlerden bazılarının vaaz meclisi yapmayı kerih gördüğünü, bazılarının ise bunda bir beis görmediğini ifade etmiş, her iki görüşün de delillerini kaydetmiştir. Konunun sonunda vaaz meclisinde beis görmeyenlerin görüşünün daha sahih olduğuna kanaat getirmiş, bu kanaatinin gerekçesini de “Bu, şer’i bilgilerin öğrenilmesi içindir.” şeklinde açıklamıştır. İkinci bölümü teşkil eden onuncu babda, vaizin ilk önce kendi özünde sâlih olmasının ve şüpheli şeylerden sakınmasının gereğine vurgu yapmıştır. Vaaz eden kimsenin Kur’an tefsirini, ahbârı ve fukahânın görüşlerini, nasih ve mensuhu bilmesinin şart olduğunu belirtmiş, kendi ictihadına göre sahih olmayan hadisleri tahdis etmemesi gerektiğini söylemiştir. Sözü fazla uzatmamayı, cemaatin ilgisini takip etmeyi, gerekirse küçük nüktelerle onların dikkatini çekmeyi, yumuşaklıkla ve tevazu ile davranmayı, kibirli, sert ve katı olmamayı, yüzünü tek bir şahsa değil de herkese dönmeyi, korku ve ümidi dengeli bir şekilde hissettirmek gerektiğini de vaazın edepleri olarak saymıştır. Vaizin bu vaaz için bir şey talep etmesini tamahkârlık saymış ve bundan da men etmiştir. Son bölümün yazıldığı on birinci babda ise, vaaz dinleyenlerin edeplerinden bahsetmiş, onların vaize yönelmeleri ve onu dikkatle dinlemeleri gerektiğini söylemiştir. Vaaz sırasında başka bir şeyle meşgul olunmasını ve uyuklanmasını yasaklamıştır. Okunan hadislerden sonra “Doğru söyledin.” şeklindeki sözlerle anlatılan

¹⁰³ İbnü’l-Esîr (v.630/1233), *Üsdü’l-Gâbe fî Ma’rifeti’s-Sahâbe*, (nşr.Halil Me’mun, Şihâ), Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1997, c. I, s. 424.

teşvik etmenin ve adı geçtikçe Hz. Peygamber'e (s.a.s.) salavat getirmenin güzel bir davranış olduğunu hatırlatmıştır.¹⁰⁴

Ebü'l-Leys'in bu görüş ve açıklamalarından şu sonuçlar çıkarılabilir:

- Vaaz kurumunu önemsemekte ve onun şer'i ilimlerin tedrisi için iyi bir yöntem olduğunu düşünmektedir.
- Etkili bir eğitim yöntemi olması için vaizde bazı şartların bulunmasını şart koşturmuştur. Bu şartlardan vaazları ilmi yetkinliği olup söylediklerini uygulayanların yapmasını gerekli bulduğu anlaşılmaktadır.
- Vaaz dinleyenlerin de dikkatli olmaları ve öğrenmeyi hedeflemeleri tavsiye edilmektedir.

Konunun tamamı gözden geçirilince Ebü'l-Leys'in bu görüşlerinden iki çıkarım yapılabilir: Birincisi vaazlarda kaynak ve delil olarak mutlaka ayet ve hadisler zikredilmeli, nükte ve hikâyelere ihtiyaç durumunda yer verilmelidir. İkincisi zikredilen hadislerin sıhhat durumu vaaz eden âlimin ictihadı ile belirlenir. Tefsir, ahbâr ve fıkıh, nasih ve mensuhu bilecek düzeyde bir âlimin bu konu ile ilgili ictihadı da geçerlidir.

Ebü'l-Leys'in vaaz kurumu ile ilgili görüşleri anlaşıldıktan sonra *Tenbîhü'l-Gâfilîn* hadis ilimleri açısından daha gerçekçi değerlendirilebilecektir. Öncelikle onun şart koştuğu üzere yetkin bir âlim olduğu hatırlanmalıdır. Bir rivayet tefsiri kaleme aldığı, nevâzil ve hilaf ilmine dair önemli öncü eserler yanında ilmihal türünün de ilk örneklerini yazan Hanefî mezhebine mensup müctehid bir fakih ve eserlerinde kelâm ilmine dair görüşler ortaya koyan bir mütekellim olduğu ehline bilinmektedir. Bir fakih olarak ahbârın fikhını anlamayı da önemsemiş, üzerinde düşünülmesi için hikmetli sözlere de eserde bolca yer vermekte bir beis görmemiştir. Ebü'l-Leys'in *Tenbîh*'teki nasihat ve irşad üslubu Hz. Peygamber'in (s.a.s.) üslubu ile birebir aynıdır. Vaazlarında Kur'an ayetlerini okumak,¹⁰⁵ kısa cümlelerle ve hikmetli sözlerle önemli tavsiyelerde bulunmak,¹⁰⁶ dini konularda açıklama yapmak, nasihat içeren hikâyeler anlatmak,¹⁰⁷ güzel öğütler vermek,¹⁰⁸ bazen müjdelemek ve bazen korkutmak¹⁰⁹ onun Hz. Peygamber (s.a.s.) ile örtüşen uygulamalarıdır. Hz. Peygamber (s.a.s.) gibi Ebü'l-Leys de bu vaazlarında tedrisi öncelikle amaçlamıştır.

***Tenbîhü'l-Gâfilîn*'in Hadis İlimleri Açısından Durumu**

Kanaatimizce bu kitabı vaaz kitapları içinde ayrı bir yere koyan müellifin ilmî kişiliğidir. Asıl tebarüz ettiği alan fıkıh olsa da onun eserlerinden geniş bir hadis bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hadisi sadece bir delil olarak kullanmamış, zaman zaman hadisin teknik meselelerine dair görüşler de ortaya koymuştur.¹¹⁰ Buna rağmen *Tenbîhü'l-Gâfilîn* de diğer mev'ıza eserleri gibi,

¹⁰⁴ Ebü'l-Leys, *Büstânü'l-Ârifîn*, Arpç. s. 15-17, Trkç s.717-721.

¹⁰⁵ Dârimî, *Salat*, 200; Ahmed b. Hanbel, V. 100.

¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, V, 412.

¹⁰⁷ İbn Mâce, *Fiten*, 1.

¹⁰⁸ *Nahl*, 16/125; *Alâ*, 87/9; *Zâriyât*, 51/55, vd.

¹⁰⁹ *Bakara*,2/119,213; *İsra*, 17/105; *Ahzab*, 33/46, vd.

¹¹⁰ Ebü'l-Leys, *Büstânü'l-Ârifîn*, Arpç. s. 7-20, Trkç. s. 703-728.

ahbârın zafiyeti sebebi ile eleştirilmiştir. Kitapta geçen bu ahbârdan bir kısmı, faziletli davranışları ve evrensel ahlak öğretilerini ihtiva eden öğütler ve hikmetli sözlerdir. Çoğunlukla selefin tecrübelerini yansıtan bu sözler vaazı dinleyenlerin iç muhasebesi için gerekli görülmüş, hadislerin anlamını pekiştirmek için aktarılmıştır. Yukarıda belirtilen ilmi yetkinliğinden kaynaklı olsa gerek Ebü'l-Leys'in kitabına Müslümanın itikadî görüşlerini bozmayacak ve dinin asıl naslarına ters düşmeyecek tavsiyeleri ve hatırlatmaları aldığı görülmektedir. Bu muhtevanın, tavsiyeler ve öznel yargılar olarak nakledilmesinde bir sakınca olmasa gerektir. Zira hikmetli sözlerin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nispet edilmedikleri sürece anlatılması ve aktarılması yasaklanmamıştır.¹¹¹

Eserin muhtevasının diğer bölümünü ise merfû ve mevkuf hadisler oluşturmaktadır. Zafiyeti sebebi ile eleştirilen ve hatta uydurma olduğu iddia edilen haberlerden oluşan bu kısmın ise, tenkide muhtaç olduğu görülmektedir. Nitekim Zehebî (v.748/1347) özel olarak *Tenbîhü'l-Gâfilîn* ile ilgili bir şey söylemese de Ebü'l-Leys'den bahsederken onun mevzû hadisleri terviç ettiğini söylemiştir.¹¹²

Ebü'l-Leys'in yaşadığı bölge, hem büyük muhaddislerin yetiştiği ve eserlerini verdiği, hem de eş zamanlı olarak sufi yaklaşımların ve pek çok bâtil mezhebin ortaya çıktığı bir coğrafyadır. Dönemin idarecileri dikkat ve itina ile Ehl-i sünnet yaklaşımlarını yaymak ve öğretmek için medreseler kurmuş, korumak ve savunmak için eserler yazdırmıştır. Doğru haberin tespitine ve bunun için bilgi felsefesine dair çalışmalar da bu coğrafyada Hanefî âlimler tarafından yapılmıştır. Ebü'l-Leys'in ilmi seviyesi göz önüne alındığında bu çalışmalardan habersiz olduğunu düşünmek muhaldir.

Hadis edebiyatının pek çok ürününün yazıldığı ve yazılmaya devam ettiği, şifahî rivayetlerin de halen aktarıldığı, hadis yolculuklarının kısmen sürdüğü bu dönemde bir müderris ve vaiz olan Ebü'l-Leys'in de hadis âlimleri ile bir araya gelmiş ve hadis dinlemiş olması ve sahih haberlere ulaşmak için mesai yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu kanaatin sebebi, onun bir diğer eseri olan *Bustânü'l-Ârifîn*'de ortaya koyduğu görüşleridir. *Bustân*'ın ilk babları, hadis ilimlerinin bazı konularına ayrılmıştır. Ebü'l-Leys haberlerin sıhhatini önemsemiş ve bu sıhhat için de râvîlerin durumuna dikkat çekmiştir. Eserde "ilmi sıkı kişilerden almak" adı ile bir bab açmıştır; bu babda ilmin, dinin koruyucusu olduğu, bu sebeple de *canı emanet edecek kadar güvenilen kişilerden* alınması gerektiği vurgulanmıştır. Konu içinde geçen "sıkı" ve "emin" sıfatları, cerh-tadil açısından önemlidir.¹¹³ Yukarıda bahsedildiği üzere diğer bir babda da vaizlerin kendi ictihadlarında sahih olmayan hiçbir sözü (hadisi) tahdis etmemelerinin (söylememelerinin) gerektiğini söyleyerek bu yönde bir uyarı yapmıştır.¹¹⁴ Bu onun kendi ictihadında sahih bulduğu sözleri tahdis ettiğinin de bir delilidir. Selef ulemasının bu noktadaki hassasiyetine vurgu yaptığı nakiller, kendisinin de bu husustaki dikkatini ortaya çıkaran örneklerdir:

¹¹¹ Buhârî, İtisam, 25; İbn Mâce, Zühd, 15; Tirmizî, İlim, 19.

¹¹² Zehebî, *Siyer*, c. XVI, s. 332.

¹¹³ Ebü'l-Leys, *Bustânü'l-Ârifîn*, Arpç. s. 14, Trkç. s. 716. Burada "ilim" kelimesi ile "hadis"i kast ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁴ Ebü'l-Leys, *Bustânü'l-Ârifîn*, Arpç s.16, Trkç s. 719.

“İbn Mübarek şöyle anlatıldı: Onun bir oğlu vardı, öldü. Taziye için ona bir mecûsî geldi ve ona “Cahilin beş gün sonra göstereceği sabrı akıllı ilk gün gösterir.” dedi. İbn Mübarek bunu aktarırken “Mecûsî’nin sözü olarak yazın” dedi.”

Ebü’l-Leys de bu rivayeti aynen nakletmiştir. Böylece hem Abdullah b. Mübarek’in bu husustaki itinasına dikkat çekmiş hem de cümleyi esas sahibine (Mecûsî’ye) isnad etmiştir.¹¹⁵ “Sahih olduğu bilinen meşhur bir kitaptan” hadisleri rivayet etmeye cevaz vermesi,¹¹⁶ onun hadisleri aldığı kitapların sahliliğini önemsediğini göstermektedir. Böylece hadisleri eserine *vicade* yolu ile aldığı da anlaşılmaktadır. Eserlerinde ortaya koyduğu bu düşüncelerinden onun uydurma hadisler hususunda hassas bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.

Tenbihü’l-Gâfilîn’de bine yakın merfû hadis vardır. Eserde hiç sened zikredilmeden rivayet edilen hadislerin yanı sıra ittisal açısından sahlil bulunmayacak senedlerle aktarılan hadislerin de olduğu doğrudur. Hadisler muhtasaran nakledilmiştir; bunun yanında aynı metin içinde birkaç hadisin manası bir arada zikredilmiştir. Bu durumda hadislerin hadis tekniğı açısından zayıf bulunmasının haklılık payı vardır. Eserde toplam sayıya oranla az olduğu görülmekteyse de uydurma rivayetler de bulunmaktadır.

Ebü’l-Leys’in yukarıda dikkat çektiğimiz hassasiyetine rağmen, esere zayıf hadisleri hatta mevzû kabul edilen haberleri almasını izah edecek bazı tahminler yürütülebilir. Ebü’l-Leys’in, yaşadığı coğrafyada yetişen sufi-muhaddislerden etkilendiğı anlaşılmaktadır. Hadis ilimlerine dair eserlerin yanında hadis mecmuaları da derleyen bu sufi-muhaddisler,¹¹⁷ hal ve davranışlarındaki güzellik, yaşantılarındaki sadelik, dünyaya değer vermeyen bakış açıları sebebi ile Müslümanlar üzerinde doğal bir güven tesis etmişlerdir. Aralarında iyi niyetle de olsa hadis uyduranlar olduğu/olabileceğı hiç hesaplanmadan onların eserlerinden sahlil zannı ile alıntılar yapılması ve bu alıntuların tenkide tabi tutulmamış olması ihtimal dâhilindedir. Bu konudaki bir diğere sebep de sufi-meşrep ulemanın selefi kendilerinden daha hayırlı görmeleridir. Yaşadıkları çevrelerde adı hayırla anılan selef âlimlerini tenkid etmeye gerek görmeden, onların kitaplarından hadisler alınmış olabilir. Tad’if sebeplerinin muntazam kurullarla düzenlenmemiş olması, hadisler hakkındaki hükmün ictihadî olması, sahlil senedlerle yalan hadisler aktarılması, asıl mesleğı hadis olmayan âlimlerin hadislerin illetlerine muttali olamaması gibi¹¹⁸ bir dizi sebebin daha bu uydurma hadislerin esere girmesinin saiklerinden olması muhtemeldir. Ayrıca müellifin, işittiğı sözlerin hükmünü verirken ihtiyatlı davranmayı tercih ettiğı de unutulmamalıdır. O, herhangi bir hadis/söz haber hakkında acele ile karar verilmesinden yana değildir. Bu yaklaşım, yine *Bustân’da* geçen şu haberden anlaşılmaktadır: “Akıllı kimse bir söz (hadis) duyduğu zaman kulağı ile işitip gözü ile görmedikçe, o söz (hadis) için doğrudur

¹¹⁵ Ebü’l-Leys, *Tenbihü’l-Gâfilîn*, Arpç s. 187, Trkç s. 278.

¹¹⁶ Ebü’l-Leys, *Uyünü’l-Mesâil*, (thk. Seyyid Muhammed Mühennâ), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, s. 223.

¹¹⁷ Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sâfîler*, s.199-207.

¹¹⁸ Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sâfîler*, s. 215-220.

Araştırmada bu konu ile ilgili geniş açıklamalar bulunabilir.

veya yalandır demesin. Çünkü doğrudur derse yalan çıkabilir, yalandır derse doğru çıkabilir. Bu durumda ona düşen “o söz (hadis) bana ulaşmadı, onu bilmiyorum” demesidir.”¹¹⁹

Eserle ilgili değerlendirmelerde hem ekoller arasında hem de disiplinler arasında hadis usulünün meseleleri ile ilgili yöntem ve anlayış farkının görülebildiğini dikkate almak gerekmektedir. Ehl-i hadis, meslekleri gereği, hadis ilimlerinin teknik meselelerini çok önemsemiş, seneddeki ittisali öncelemiştir, senedin durumuna bakarak hadisleri tad’if etmiştir.¹²⁰ Ehl-i re’yin ise hadiste sened sıhhatinin yanı sıra hadisin fikhını da teknik meselelerden daha çok önemseydiği bilinmektedir.¹²¹ Sûfilerin ise hadis değerlendirme yöntemi daha özel şartları haizdir. Onların üçüncü asırda başlayan ve dördüncü asırda daha da netleşen bir şekilde sahih sünnete yöneldikleri, görüş ve düşüncelerini Kur’an ve Sünnet temeline oturtmaya gayret ettikleri gözlenmektedir.¹²² Onlarda oluşmaya başlayan bu hassasiyet, bir zahid-fakih olan Ebü'l-Leys'in de hadis usulü ile ilgili görüşler koymasının sebeplerinden biri gibi görünmektedir.

Eserde dikkat çekici noktalardan birisi de hüküm ifade eden konularda sahih hadislerin tercih edilmesi, terğib ve terhib konularında, sıhhat kıstaslarının yumuşatılmasıdır.¹²³ Mesela “abdestin fazileti” konusunda zikredilen on tane haberin sekizi sahih, ikisi hasendir. Sahih haberler, *Kütüb-i tis'a'da* geçmektedir. Hasen hadislerin biri sadece Ebu Davud'da geçmektedir. Birini de Elbâni tashih etmiştir.¹²⁴ “İhlas” konusunda ise on beş tane haber rivayet edilmiştir. Bunların yedi tanesi sahih olup, *Kütüb-i tis'a'da* geçmektedir. Sekiz tanesi ise zayıftır. Zayıf hadislerin ikisinin kaynağı Taberânî ve Beyhakî'dir; diğerleri Elbânî tarafından tad'if edilmişlerdir.¹²⁵ “Ölüm dehşeti ve şiddeti” konusunda zikredilen on beş hadisin, üç tanesi sahih, iki tanesi hasen, yedi tanesi zayıf, iki tanesi de mevzudur. Bir tanesi ise kaynaklarda bulunamamıştır. Mevzû hadislerin birisi Ebu Nuaym'ın (v.430/1038) *Hilye'sinde* geçmiş ve Zehebî tarafından va'z edilmiştir. İkincisi ise Abdullah b. Mübârek'in (v.181/797) *Zühd'ünde* geçmiş ve yine aynı kişi tarafından va'z edilmiştir.¹²⁶ “Beş vakit namaz” konusunda yirmi üç tane merfû hadis zikredilmiştir. Bunların on beş tanesi sahihtir ve *Kütüb-i tis'a'dan* aktarılmıştır. İki tanesi hasendir, altı tanesi zayıftır. Konuda mevzû hadis aktarılmamıştır.¹²⁷ Ancak, bu hükümlerin icthadî olduğu da bilinmelidir.¹²⁸ Dîpnotta verilen tahkikli baskı üzerinde yapılan hızlı bir taramada otuza yakın hadisin mevzû olduğu görülmüştür. Eserde ise daha çok zayıf hadisler zikredilmiştir. Bu zayıf hadislerin zafiyet dereceleri ancak hadisler üzerinde tek tek yapılacak

¹¹⁹ Ebü'l-Leys, *Bustânü'l-Ârifîn*, Arç s.73, Trkç s.819.

¹²⁰ Muhammed Ebü Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, (trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez), Ensar Yayınları, İstanbul, 2016, s. 289.

¹²¹ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebü Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yayınları, Ankara, 2018, s. 93-133.

¹²² Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler*, s.183.

¹²³ Ferit Dinler, “Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserinin Tahkiki”, s. 60.

¹²⁴ Ebü'l-Leys, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, Arç. s. 173-177, Trkç. s. 280-285.

¹²⁵ Ebü'l-Leys, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, Arç s. 9-16, Trkç. s. 3-17.

¹²⁶ Ebü'l-Leys, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, Arç. s. 17-24, Trkç. s.18-29.

¹²⁷ Ebü'l-Leys, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, Arç. s. 177-188, Trkç. s. 286-302.

¹²⁸ Bu tahrirler, *Tenbihü'l-Gâfilîn'in* 2005 yılında Beyrut'ta yapılan baskısından alınmıştır. Ferid Abdülaziz el-Cündî tarafından tahkik edilen baskıda Nâsîrüddîn el-Elbânî'nin icthadları esas alınmıştır.

etütlerle belirlenebilir. Zayıf veya mevzû hadisler içerisinde halk arasında meşhur olmuş sözlerin olması da ayrıca dikkat çekicidir: “Bir kişi bir kusuru ayıplarsa o kusurdan dolayı ayıplanmadan ölmez.”, “İlim Çin’de de olsa talep ediniz.”, “Mescidimdeki bir vakit namaz Kâbe hariç diğer mescitlerde kılınan bin vakit namaz yerine geçer.”, “Bir saatlik tefekkür bir yıllık ibadetten evladır.” gibi...

Ebü'l-Leys, diğer bir eseri olan *Büstan*'da haberlerin senedlerini özellikle zikretmediğini belirttiği halde¹²⁹ *Tenbihü'l-Gâfilîn*'de özellikle merfû haberlerde senedleri zikretmiştir. Ancak eserde tam muttasıl sened bulmak zordur. Bir diğer ifadeyle senedlerin hemen hepsi, ittisal açısından sorunludur. Ravilerin sadece bir kısmının adlarının anıldığı bu senedler, büyük ihtimalle vicade yolu ile bulunmuştur. Ancak senedlerin müntehası genelde verilmiştir. Bu haberler Hz. Peygamber'e (s.a.s.) veya sahabî râviye veya diğer zevata dayandırılır. Böylelikle hadisin merfû veya mevkuf mu olduğu görülebilmekte, tâbiîlerden, hakîmlerden, sufilerden birinin bir sözü veya İsrailiyattan bir haber olup olmadığı anlaşılmaktadır.

Eserin hadislerinin tek tek incelenmesi, bu makalenin sınırlarını aşacak büyüklükte bir çalışmadır. Mahmut Yeşil, vaaz edebiyatı içinden seçtiği dokuz kitabın hadislerini sıhhati açısından değerlendiren bir tez çalışması yapmış ve bu çalışmada diğer eserlerle birlikte *Tenbih*'i de ele almıştır. Bu çalışmayı daha sonra yapılması umulan çalışmalara bir başlangıç olarak kabul ederek, araştırmacının bulguları aşağıda özetlenmiştir:

Yeşil, eserde 764 tane hadis olduğunu söylemiştir.¹³⁰ Eserde geçen açıklamalarda şahit olarak yazılan hadislerin sayılıp sayılmamasına göre bu miktarın değişiklik göstermesi mümkündür. Araştırmacı tahric çalışmasının sonucunda şu değerlendirmeleri yapmıştır:

Hadislerin 465 tanesi (%60,8) Kütüb-i Tis'a'da yer alan hadislerdir. Bunlardan 140 tanesi Buharî, 170 tanesi Müslim, 153 tanesi Ebû Dâvud, 249 tanesi Tirmizî, 100 tanesi Nesâî, 194 tanesi İbn Mâce, 94 tanesi Dârimî, 51 tanesi Malik ve 338 tanesi Ahmed b. Hanbel hadisidir. 211'i (%27,6) başka kaynaklarda bulunmuştur. 88 tanesi ise (%11,5) başvuru kaynaklarda bulunamamıştır. Hadislerin 465 tanesi makbuldür. Makbul hadislerin 113 tanesi müttefekun aleyhtir. 192'si sahih, 75'i hasen-sahih, 68'i hasen, 17'si ise garib hadistir. 245 tanesi merduddur. Merdud hadislerin 136'sı zayıf, 21'i mevzûdur. 88 hadis kaynaklarda bulunamamıştır. 54 hadis hakkındaki hüküm meçhuldür; bunların 40'ında hüküm verilmemiş, 14'ünde de ihtilaf edilmiştir.¹³¹

Görülen o ki eserin hadislerinin yarısından fazlası kabul edilebilir durumda olsa da en az üçte biri zayıftır. Özellikle hicri III. ve IV. yüzyılda zahid-vaizlerin kaleme aldığı eserlerde ve camilerde halka açık yaptıkları vaazlarda tergib-terhib maksadıyla hadis uydurdukları teessüfle hatırlanırsa bir vaaz eserindeki bu zafiyet oranı şaşırtıcı değildir. Ancak eserdeki uydurma (mevzu) haber oranının yüzde üç civarında olması, bu yöndeki ithamların abartılı olduğunu göstermektedir.

¹²⁹ Ebü'l-Leys, *Bustânü'l-Ârifîn*, Arpç. s. 5, Trkç. s.701.

¹³⁰ Bu makalenin yazımı esnasında başvuru kaynak tahkikli baskıda ise hadis sayısı, 1001'dir.

¹³¹ Mahmut Yeşil, *Vaaz Edebiyatında Hadisler*, s. 149-150.

Kitabı asıl dikkat çekici hale getiren, kaynaklarda bulunamayan rivayetlerdir. Bu rivayetler tedvin döneminin çoktan tamamlandığı dördüncü yüzyılda mevcut kaynakların hiç birisinde bulunmadığı için, hadis edebiyatında elimize ulaşamamış kaynakların varlığına işaret edebilir. Eğer öyle ise ve bu rivayetler asılsız değilse *Tenbîh*, ihtiva ettiği bu *kaynağı belirsiz* haberlerin geçtiği en eski kitap kimliğine bürünecek ve bu açıdan da kıymetli hale gelecektir. Tabii ki bu kaynağı müphem haberlerin hadis ilimleri kuralları çerçevesinde değerlendirilmesi gereklidir.

Sonuç

Ebü'l-Leys, Nasr b. Muhammed, es-Semerkindî, (v.373/983) dördüncü yüzyılda Mâverâünnehir bölgesinde yaşamış ve fakihliği ile tebarüz etmiş bir âlimdir. Bunun yanında müfessirdir ve kelâmî konularla da ilgilenmiştir. Mutasavvıflardan sayılmış, mev'âiz ve ahlak alanında da eserler vermiştir. Bu eserlerden biri de bir mev'ıza kitabı olan *Tenbîhü'l-Gâfilîn*'dir.

Ebü'l-Leys yaşadığı dönemde muhaddisler arasında anılmamıştır; ancak daha sonra Zehebî onu bir muhaddis olarak nitelendirmiştir.¹³² Gerçekten de yazdığı rivayet tefsirinde ve ilmihal türü eserlerinde olduğu gibi, ahlak ve mev'ıza kitaplarında da birçok hadis rivayet etmiştir. Eserleri mütalaa edildiğinde onun geniş bir hadis kültürüne sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Hanefî hadis geleneğinde hadisler çoğunlukla senedleri zikredilmeden aktarılmıştır. Merfu haberlerde ise senedin müntehasından birkaç kişi veya sadece sahabe ravisi zikredilmiştir.¹³³ Ebü'l-Leys ise *Bustân*'ın başında yazdığı mukaddimede açıkça senedlerin okuyucu için bir külfet olduğunu belirtmiştir.¹³⁴ Buna rağmen *Tenbîh*'de sened zikretmiştir. Bu tercih, akla iki sebep getirmektedir:

Ebü'l-Leys içinde yaşadığı toplumda batıl pek çok mezhebe muttali olmuştur. Yine henüz Müslüman olan milletlerin eski din ve inanışlarından kurtulmadıklarını, bu inançların temsilcilerinin de bölgede aktif olduğunu görmüştür. Bu sebeple ehl-i sünnet içinde kalan, ehl-i hadis ile Hanefî mezhebi mensuplarının aralarındaki ihtilafları azaltmak arzusu ile bu kitabında ehl-i hadise yakınlaşmak için sened aktarmayı tercih ettiği düşünülebilir. Diğer bir sebep ise, Tasavvuf ilmi ile Kur'an ve Sünnetin örtüşürülmesi gayretidir. Eserde çoğu zühde dair konular ele alınırken sufilerin İslam dışı bir mecraya kaymamaları ve eski mistik kültürlerin etkilerinde kalmamaları için sünnetin asli yolu ortaya konmuştur.

Diğer eserlerinde olduğu gibi *Tenbîh*'te de onun sufimesrep üslubu ilk bakışta fark edilmektedir. Buna rağmen, Ebü'l-Leys, kitabın muhataplarının vaaz dinleyen avam halk olduğunu göz ardı etmeden onları zorlayacak birtakım tasavvufî izahlardan özellikle uzak durmuştur. Sade ve akıcı bir dille selef-i sâlihînin yaşadığı zühd hayatını, hadislere dayandırarak anlatmıştır.

Tenbîh'deki hadislerin yaklaşık üçte ikisinin *Kütüb-i Tis'a*'da geçtiği anlaşıldığına göre, Ebü'l-Leys'in hadis aldığı kaynakların temel hadis kitapları olduğu anlaşılmaktadır. Eserde hüküm ifade eden konularda daha ziyade makbul rivayetler aktarıldığı halde zühde dair konularda ve ahlak

¹³² Zehebî, *Siyer*, c. XVI, s. 322.

¹³³ Hüseyin Kahraman, *Mâtürîdîlikte Hadis Kültürü*, s. 49.

¹³⁴ Ebü'l-Leys, *Bustânü'l-Ârifîn*, Arpç. s. 5, Trkç. s.701.

ilkelerinin öğütlenmesinde, tergîb ve terhib konularında zayıf haberler de yer bulmuştur. Bir fakih olduğu için, fikhî çalışmaları sürecinde hadis ve fıkıh külliyyatından edindiği ahkâm hadislerinin sahih, hayatının daha ileriki dönemlerinde yaptığı çalışmalarda sûfîlerin kaleme aldığı zühd ve rekâik kitaplarından rivayet ettiği hadislerin ise zayıf olduğu tahmin edilebilir. Anlaşılan Ebü'l-Leys, bu kitapları, telif edenlerin kimliğine bakarak tashih etmiş, hadisler üzerinde tek tek araştırma yapmamıştır. Onun, Hanefî yaklaşıma uygun olarak, senedin ve ravîlerin durumunu önemsemekle birlikte, muhtevasının tenkit ve tetkikini öncelikle gördüğü görülmektedir. Muhataplarına hadislere dayalı bir yaşam biçimi ve nebevî ahlak ilkeleri ile şekillenen bir benlik eğitimi öğütlerken, hadis ilimlerinin teknik meselelerini ihmal ettiği anlaşılmaktadır.

Tenbîhü'l-Gâfilîn'in sahih hadislerden oluşturulmuş bir hadis kaynağı olmadığı açıktır. Hadislerin yaklaşık üçte birlik kısmı, zayıftır. Ancak mevzu hadislerin kitabın tümüne oranla çoğunlukta olduğunu söylemek de isabetli görünmemektedir. Aksine eserin yazıldığı dönem itibarı ile vaaz geleneğinde kullanılan asılsız malzeme ile mücadele sadedinde, o malzemeye alternatif olarak telif edildiği bile söylenebilir.

Onun yaşadığı dönemde eser veren sûfîlerin hemen hepsi gibi¹³⁵ Ebü'l-Leys de sünnete ittiba konusunu önemsemiş, *Tenbîh*'de "Sünnetle amel" adında açtığı bir başlıkta bu konuyu özel olarak ele almıştır. Bu onun sünnete önem atfeden ve tasavvufu sünnet çizgisine çekmeye çalışan dönem sûfîlerinin hassasiyet ve gayretlerini dikkate aldığını, ilmi çevrelerin gündemini takip ettiğini göstermesi açısından da önemlidir.

Ebü'l-Leys, hala kadim inançlarının tesirinde kalan yerli mühtedilerin bilgilenme ve kuzeyden gelen ve muhtemelen soydaş olduğu Türk göçerlerin Müslüman olma sürecinin devam ettiği bu coğrafyada, onların İslam'ı öğrenmelerine gayret etmiş olmalıdır. *Tenbîh*'in medreselerin dışında yaygın-eğitim modeli ile yapılması ancak mümkün olan bu öğretim süreci için ders veya vaaz kitabı olarak düzenlenmiş olduğu da akla gelen bir ihtimaldir. Eserin yeni Müslüman olanların eski din ve kültürlerinin, inanışlarının ve uygulamalarının İslam'a taşınmasına ve karışmasına mani olmak, bu yeni dinin kurallarını ve ilkelerini doğru bir şekilde öğreterek onların uyum sürecine katkı sağlamak için yazılmış olması mümkündür. Bu ihtimali düşündüren *Tenbîh*'in kolay ve sade diliyle kısa ve öz muhtevasıdır.

Ebü'l-Leys, kendi döneminde eser veren ve eserleri bugünlere gelen zahid-fakihlerdendir. Özellikle vaaz, nasihat ve ilmihal türündeki bu eserleri ile geniş bir coğrafyada, Müslümanlar tarafından tanınmış ve takip edilmiştir *Tenbîh* onun eserleri arasında en meşhur olanlarındandır ve müellifinden daha büyük şöhret kazanmıştır. Müslümanlara yazıldığı dönemde olduğu gibi okunduğu asırlar boyunca da Sünnet çerçevesinde, bidatlerden korunmuş, takvaya dayalı, aşırılıktan uzak bir İslamî yaşantı öğütlemiştir.

¹³⁵ Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler*, s.183.

Kaynakça

- Aydınlı, Osman, “Fethinden Sâmânîler’in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Alqudah Zaher, “Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin “en-Nevâzil” Adlı Eserindeki ‘Kitabu'l-Hıyel’ Bölümünün Edisyon Kritiği”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Barthold Vassiliy Viladimiroviç, “Moğol İstilasına Kadar Türkistan”, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.
- Bedir Murteza, Kaya, Eyyüp Said, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, DİA, c. XXXII, s.186.
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul, trhsz.
- Cirit, Hasan, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları-Vaaz ve Kıssacılık, Çamlıca Yayınları*, İstanbul, 2002.
- Davûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî ed-Dâvûdî (v. 945/1539 [?]), *Tabakâtü'l-Müfessirîn, (I-II)* (thk. nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire, 1392/1972.
- Dinler, Ferit, “Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserinin Tahkiki”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Ebü'l-Leys, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (v. 373/983) *Uyûnü'l-Mesâil ve Hizanetü'l-Fıkh* bir arada (nşr. Selâhaddin en-Nâhî), Bağdat 1385/1965, neşredenin girişi, s. 1-76.
- , *Tenbihü'l-Gâfilîn ve Bustânü'l-Arifîn* bir arada (trc. Abdülkadir Akçiçek,) Bustanü'l-Arifîn ile birlikte, Bedir Yayınları, İstanbul, 1977.
- , *Tefsîrû's-Semerkandî, (I-III)*, (thk. Zekeriyya Abdülmecid en-Nûtî, Adil Ahmed Abdü'l-Mevcüd, Ali Muhammed Muavvad), Beyrut, 1435/2014.
- , *Tefsîrû's-Semerkandî, (I-III)*, (thk. Zekeriyya Abdülmecid en-Nûtî, Adil Ahmed Abdü'l-Mevcüd, Ali Muhammed Muavvad), Beyrut, 1435/2014.), neşredenin girişi, I, s.1-62.
- *Tenbihü'l-Gâfilîn*, Dâr'u İbn Hazm, Beyrut, 1434/2013.
- , *Bustânü'l-Arifîn*, (thk. Abdülvâris Muhammed Ali), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1439/2018.
- , *Uyûnü'l-Mesâil*, (thk. Seyyid Muhammed Mühennâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998.
- *Tenbihü'l-Gâfilîn*, (trc. Ebû Bekir b. Yusuf er-Ruhâvî, haz. Mehmet Akif Alpaydın) Yasin Yayıncılık, İstanbul,2018.
- Ebü Zehv Muhammed, Hadis ve Hadisçiler, (trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez), Ensar Yayınları, İstanbul, 2016.

- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, OTTO, Ankara, 2014.
- Hatiboğlu, İbrahim, “İsrâiliyat”, DİA, c. XXIII, s. 195.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım el-Mısırî (v. 879/1474), *Tâcü't-Teracim*, (nşr, İbrahim Sâlih,) Dımaşk, 1412/1992.
- Kahraman, Hüseyin, *Mâtürîdîlikte Hadis Kültürü*, Arasta Yayınları, Bursa 2001.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, (v.1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn, (I-II)*, (nşr. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1362/1943.
- Kehhâle Ömer Rıza, (1905-1987), *Mu'cemü'l-Müellifin: Terâcimü Muşannifi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, (I-XV)*, Dımaşk, 1381/1961.
- Köktaş, Yavuz, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis -Hakîm et-Tirmizî Örneği-*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2010.
- Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yayınları, Gaye Matbaacılık, Ankara, 1981.
- Kureşî, Ebü Muhammed Muhyiddîn el-Mısırî (v. 775/1373), *el-Cevâhirü'l-Muğıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye, (I-V)*, (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Kahire, 1413/1993.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, DİA, c. XXVIII, s. 177.
- Özkan, Halit, “Temîm ed-Dârî”, DİA, c. XL, s. 419.
- Saklan, Bilal, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sezgin Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums, (I-XIII)*, Leiden, 1967-2000.
- Uğur, Mücteba, “*Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, cilt: XXVIII, s. 291-326.
- Usta, Aydın, “Sâmânîler”, DİA, c. XXXVI, s. 64-68.
- , *Türkler ve İslamiyet, İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021.
- Uysal, Muhittin, “*Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilafli Haberler*”, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Ünal İ. Hakkı, *İmam Ebü Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yayınları, Ankara, 2018.
- Yazıcı, İshak, “*Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*”, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1982.
- “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, DİA c. XXXVI, s. 473.
- Yeşil, Mahmut, *Vaaz Edebiyatında Hadisler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.
- Yurdağür, Metin, *Mâverâünnehir'den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2017.
- Yurt, Mehmet Emin, “*Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsiri'l-Kur'an'ında Esbab-ı Nüzul*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî (v. 748/1348), *Sîyer-u Alâmi'n-Nübelâ (I-XXV)*, (nşr. Şuayb el-Arnaût-Hüseyn el-Esed), Beyrut, 1405/1985.

-----, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm. (I-LIII)* Beyrut, 1407.